

А.Р. Ершаева,
А.Б. Шалдарбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
(E-mail: assyl_1993@mail.ru, ajars@mail.ru)

«Қорқыт ата» кітабындағы gün «күн» лексемасы

Аңдатпа. Мақалада «Қорқыт ата» кітабындағы «gün» тарихи лексемасын салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеуді негізге ала отырып, қазіргі қазақ тілінде фонологиялық, семантикалық, грамматикалық, прагматикалық сабақтастығын анықтауды мақсат етеміз.

Тарихи лексемалар – қазіргі қазақ тілінің сөздік қорының негізгі қабатындағы ерекше құрылымдар. Олар әлемдік тілдік бейнедегі дүниетанымдық ерекшеліктер мен ұлттың құндылықтарын белгілей отырып, атадан балаға мирас болып куммулятивті қызмет атқарады. Тарихи процесте белгілі бір жағдайда белгілі бір себептермен жасалып, уақыт өтуімен қолданыста сол тілді тұтынушылар тарапынан шыңдалған тарихи лексемалар тілдік ортада жан-жақты дамып, тұтынушылардың коммуникациялық сұраныстарын әлі де жүзеге атқаруда. Осындай тарихи лексемаларды фиксациялаған VII-XIII ғасырларда Сыр бойын жайлаған оғыз-қыпшақ тайпалары арасында туып, ауыздан-ауызға көшіп, түркі тектес халықтардың бәріне түгел жайылған жазба ескерткіш – «Қорқыт Ата кітабы» тілдік фактілердің қазақ тілімен сабақтастығы қарастырылады. Аталған ескерткіштің оғыз тобындағы тілдермен сәйкестігі жоғары болса да, қыпшақ тілдерімен фонологиялық, лексика-семантикалық, прагматикалық тұрғыдан сәйкестігін зерттеген жұмыстардың аз болуы осы мақаланың өзектілігін көрсетеді. Жалпы «Қорқыт Ата кітабы» тұтас бір халықтың тұрмыс-тіршілігінен, жер-су атауларынан, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан, наным-сенімінен, тарихынан ақпарат береді. Тілдің осы мазмұндық жағы, яғни куммулятивтік қызметтен туындаған әлемнің тілдік бейнесін сипаттауы тарихи фактілерді жаңа заман сұранысына сай қарастыруды қажет етеді. Солардың ішінде gün «күн» лексемасының жан-жақты қолданысы мен алуан түрлі семантикалық қырлары қазіргі қазақ тілінде де сақталу деңгейін анықтап, қазақ тілінің тарихи сөздік қорындағы орнын бағамдаймыз. Сол арқылы тілдің табиғатын және ортатүркілік сөздік қорды қалпына келтіре отырып, орта ғасырлық түркі дүниетанымның ерекшеліктерін анықтауға тырысамыз.

Түйін сөздер: тарихи лексема, ортатүркі тілі, қазақ тілі, жазба ескерткіштер, табиғат, күн, лексика, семантика, сабақтастық.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-143-2-273-281>

Түсті: 22.09.2022 / Жариялауға қабылданды: 06.01.2023

Кіріспе

Түркі халықтарының ұлттық-мәдени болмысын, тарихи-әлеуметтік сипатын танытуға қызмет ететін ортағасырлық жазба мұралардың бірі – «Қорқыт ата кітабы». Ел ішінде VII-VIII ғасырларда дүниеге

келген Қорқыт ата образы жалпытүркілік дүниетанымда ерекше із қалдыруы заңдылық. Жазба ескерткіште лексикалық жүйенің негізін құрайтын түбір сөздердің жалпы тұрпаты мен мазмұны жақсы сақталған. Осы түбір сөздерді зерттеу арқылы ерте орта ғасыр түркілерінің тұрмыс-тіршілігі

мен дүниетанымы, тілдік ерекшеліктері мен сөз қолданысындағы ерекшеліктерді анықтауға болады. Түркілер тарихының ерте орта ғасыры мен кейінгі орта ғасыры аралығындағы ауызекі тіл мен жазба тілдің даму үдерістерін қамтыған «Қорқыт ата кітабы» мұрасының тілі қазақ тілінің де даму жолын анықтаудың маңызды дереккөздерінің бірі болып табылады. Қазақ қоғамында ұлттық руханиятқа қатысты деректер мен тарихи мұралардың түпнұсқалары мен көшірмелерін жіті зерттеу мәселесіне басымдық берілуіне орай жазба ескерткіштер тілін қазіргі қазақ тілімен салыстыра зерделеудің де маңызы артуда.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Тілдік дамуда экстралингвистикалық және фонологиялық-семантикалық заңдылықтар түбірлердің корпусына мықты әсер етіп, жедел дамытты. Соның ішінде біздің зерттеуімізде нысанға алынғаны «*gün*» тарихи лексемасы CVC моделіне жатады. Бұл «Қорқыт ата кітабы» ескерткішінде де ең көп қолданылатын дербес лексемалар қатарына жатады, енді бір тобын туынды сөздер құрамынан кездестіреміз. Қазақ тіліндегі жалпы түбірлердің ішінен саны жағынан басым келетіні – CVC моделдері. Аталған ескерткіште 72 CVC моделді түбірлерді кездестірдік. Бұл түбірлер лексико-семантикалық жағынан дербес болумен қатар тақырыптық жағынан алуан түрлілігімен ерекшеленеді. «Қорқыт ата кітабы» ескерткіші тілінде де бейнелі де көркем тілдік конструкциялар жасауға белсене ат салысып, ортатүркі тілінің базистік лексикалық қабатын құрайды. CVC гомогенді параллельдердің аулаут корреляттар арқылы семантикалық жіктеліске ұшырауы моносиллаб құрамындағы CVC компонентінің «интеграциялаушы мазмұнды, ал соңғы консонант дифференциациялаушы мазмұнды» иеленуіне байланысты қалыптасуы мүмкін [1, 89 б.]. Бұл жөнінде А.М.Щербак «Следует также обратить внимание на то обстоятельство, что, подобно слогам других структурных типов, слоги типа C+H+C не всегда являются первичными» [2, 109 б.].

Тіршілікке өмір беретін күнді қазақтар ұдайы қозғалыстағы аспан денелерінің қатарында қарастырады. Жылқы мәдениетінің шыңына жеткен көшпенділер атқа жетілген

арба дөңгелегін күнмен байланыстырып, «күн де, арба да дүниенің төрт бұрышын шарлайтын ұдайы қозғалыстағы объектілер» деп түсінген [3, 109 б.]. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «Күн. зат. 1. Әлемге жарық, қызу беретін, күн жүйесінің орталық денесі, Жерге ең жақын жұлдыз. 2. Жаз кездерінде шақырайып, көз қауыштырып қаратпайтын күн табағы. 3. ауыс. Күн сәулесі тіке түсетін ашық жер; күншуақ» деген мағыналарын береді [4, 744 б.]. Ал орыс тілінің академиялық сөздігінде күн «күн» «1. Күн жүйесінің орталық денесі, оның тереңдігінде жүретін термоядролық реакциялардың әсерінен жарық пен жылу бөлетін алып ыстық газ шары, жұлдыз. 2. Осы денеден таралатын жарық, жылу. 3. Тіршіліктің қайнар көзі немесе негізі. 4. Басқа планеталық жүйелердің орталық планетасы» деп мағынасын толығырақ беруге тырысады [5, 532 б.]. Басқа салалық сөздіктерде «жерге ең жақын жұлдыз, күн спектрлік класы G2V, абс. жұлдыздық шамасы +4,83 сары ергежейлі жұлдыз» [6, 425 б.]; «диаметрі 1 миллион 400 мың км өте зор газшар» т.б. мағыналар берілген.

Талқылау және нәтижелер

Kün «күн» көне түркіден бастап барлық жазба ескерткіштерде кездеседі: күн (Енисей жазбалары 443); *kün jemä tün jemä jelü bardimiz* «күндіз-түні жарыстық» (Тоникук 27); *kün küniñä im tarıym asılşun* «Егінім күн сайын көбейе берсін» (Көне ұйғыр ескерткіштері: Uig I 291); др.-уйғ.: *kün toydı qamuı üzä jaruq boltı* күн шығып, бәріне нұр жауды (Көне ұйғыр ескерткіштері: ThS II39); Біз зерттеген орта түркі ескерткіштерінде мыналар көбірек қолданылады: *tiriglik küniñä tükäl alqınur* «Өмір күннен күнге азайып барады» (Құдатғу Біліг 10817); *jasyq jerkä endi, jüzin kizlädi* «Күн жерге түсті, бетін жасырды» (Құдатғу Біліг 361-13). Қазіргі тілдерде қыпшақ тобы мынадай формаларда тамыр тартқан: баш.т. *кояш* «күн», кырғ.т. *күн* «күн», қаз.т. *күн* «күн». Диван реестрінде 16 рет пайдалануы лексеманың орта ғасырлардағы белсенді қызметін көрсетеді. Қазақ сөздік қорында *gün* «күн» лексемасы арқылы қырықтан астам туынды сөздер жасалған.

Зерттеушілер лексеманың даму эволюциясын талдай отырып, ең көп қолданылатын бірнеше мағынасын анықтады: а) «күн» – кейбір дереккөздерінен басқа, негізінен Оңтүстік-Батыс; б) «ауа-райы» – тат.,

ноғ., ққалп., қаз (қаз. күн жауды «жаңбыр жауды» – бұл функционалдық мағыналар), қырғ., алт., хак. қыз.; в) «найзағай» - қаз. (күн күркіреді «найзағай ойнау»), г) «өмір, өмір сүру» – аз., түрк., құм., қаз (күн көр – «өмір сүру, өмір сүру»), қырғыз., өзбек, як., чув.; д) «өмірдегі үлес» - ұйғ. диал.; е) «тағдыр», «бақыт»; ж) «апат» - ұйғ. Олардың ішінде негізгі мағынасы «күн» [7, 64-66 бб.]. Бұл сөздің архетипі: *kü- [7, 605 б.].

Әлемге жарық беруші күннің планета ретінде барлық адамның көзіне көрінетін ең алғашқы қасиеті – қозғалыста болуы, яғни атуы мен батуы, әрине мұнда кәсіби физикалық күйі туралы айтылып тұрған жоқ. Күннің батуын күнбатыс тіркесі береді. Жалпы *gün* «күн» компонентімен жасалған көнетүркілік, ортағасырлық тілдік құрылымдардың қазіргі түркі тілдерінен айырмашылықтары бар. Айталық, *qirǵaru kün batsiqıǵa* «кейін күн батыста» КТк. 2 (Айд. I, 168); *kün batsıǵ* «запад» (МК 233) түрінде қолданылса, қазіргі қазақ тіліндегі күн батыс еркін тіркес ретінде кең қолданылады, ал синонимдік қатар батыс, күнбатыс, мағырып сөздерінен құрайды [8, 720 б.]. Сонымен қатар 20 ғасырдың басындағы жазба әдебиеттерде Батыс Еуропа елдері, жұртын күн батыс тіркесімен атаған. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде келтірілген мысалдардың басым көпшілігі С.Сейфуллин, А.Байтұрсынов, М.Дулатұлы шығармаларынан алынуы осындай пікір қалыптастырды. Сонымен қатар батыстың жергілікті қолданысында «Батыс жақтан соғатын теңіз желін» күнбатыс деп атайды [9, 744 б.].

Қолдану ерекшелігі көне түркі тілдерінен белгілі күн шығу *güni toǵ-* «күні туу, ісінің сәті түсу» мағыналарын берген: *Pgerü kün toysıqda ...* «Ілгері күн шығыста...» (Айд. I, 168,172); бұл тіркес «Қорқыт ата кітабында» кездеседі: *Тап atdı, gün toǵdı* (D.47b-1) «Таң атты, күн шықты». Қазақ тілінің 20 ғасырдың басындағы жазба тілде күншығыс лексемасын жиі кездесіреміз: «Осы күнде күншығыс Сібірінде қазақтың ағайындары бар» (Абай); «Өткен март айының ортасында арасына бір жеті күншығыс жұрттары екі бірдей кемеңгер көсемінен айырылды» (М.Дулатұлы). Сонымен қатар «шығыс ел, мемлекет» мағынасында жұмсалады: Қайсыбір күншығыс жазушылары (М.Дулатұлы), соңғы уақыттары «жапония мен елін» күншығыс деп атау қалыптасып келе жатқанын байқаймыз. Түркілердің

тарихындағы ерекше бір қолданыс «күн ортасы», «оңтүстік» мағынасындағы *gün ortaç* конструкциясы біздің зерттеуімізде кездеседі: *Қаларда қорарда үгерім gün ortaç* (D.117b-12) «Менің жерім – күн ортасы (оңтүстік?)»; қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын тіркес, дегенмен, *ортасы* компоненті «қыс ортасы», «қарашаның ортасы» деген сияқты мезгіл мен ай атауларымен жиі қолданысқа түседі.

Gün «күн» лексемасы «күннің атуы мен батуының арасындағы уақытты білдіруі» сан есімдермен тіркесімін арттырды. Зерттеу барысында жекелеген сан есімдермен қолданыстары күрделі семантикалық ерекшелік түзгенін байқаймыз: *бір күні: Қияметün bir günü ol gün oldı* (D.33b-12) Қияметтің бір күні сол күн болды; *үш күн: üç günlük yolu bir günde alu-ram* (D.23b-12) үш күндік жолды бір күнде аламын; ерекшелік: *үш gün dünüli günüli yortdı* (D.133b-4) үш күн бойы күндіз де мей, түн демей жортты; ортағасырлық оғыз тобы тілінің ерекшелігі ретінде *bес күн* тіркесімін атауға болады: *Begil beş gün oldı divana çıkmadı*, (D.123a-8) *Begil бес күн болды жиынға келмеді; beş gün yeme işme oldı* (D.129b-1) *бес күн ішіп-жеді; алты күн: Altı güne қomadum, anı aldum* (D.141b-6) *Алты күнге жеткізбей оны алдым; жеті күн: Yedi gün yedi gece yeme işme oldı* (D.34b-7) *Жеті күн, жеті түн ішіп-жеді (той болды); он күн: Oǵlum toǵmasun, toǵarısa on güne varmasun*, (D.97a-5) *Ұлым тумасын, туар болса он күнге жетпесін; қырық күн: Hanum, oǵlanuñ kırk günde yarası oñaldı, şараsağ oldı* (D.16b-7) *Хан ием, оғланның қырық күнде жарасы оңалды, сап-сау болды; Kırk gün kırk gece toy dügün eylediler* (D.62b-11) *Қырық күн, қырық түн той жасады. Жоғарыда келтірген тіркестер қазіргі қазақ тілінде де кеңінен қолданылатын белсенді тілдік құрылымдар екені белгілі.*

Gün «күн» лексемасы тірек болған фразеологизмдер қазіргі тілдерді көптеп кездеседі. Ортағасырлық *güni toǵ* тіркесінің «(басына) күн туды» мағынасы сол қалпында сақталған: *Қаранқу аһşam olanda günü toǵan* (D.24b-12) *Қараңғы ақшам болғанда күні туған; күн туу* конструкциясы «көксеген мезеті жетті», «дер кезеңі келді»; «басына қиыншылық түсті, істі болды» мағынасы *басына күн туды, ат басына күн туды, қара күн туды, қысылтаяң күн туды* фразеологизмдерінің компонентін құрайды. Оған қарсы мағынада: *оңынан ай, солынан күн туды* «болып-толды»; «шамшырағы жанды» тіркесі мен «жолың болсын» тілек мәніндегі *ақ*

kün тусын тіркесінде қолданылады [10, 161 б.]. «Уақыты келу, күні жету» мағынасында *güni gel-* тұрақты тіркесі Bedevi atum saqlarıdum bu gün için, günü geldi (D.66b-4) «Бәдәуи атымды сақтап едім осы күн үшін, күні келді» деп қолданса, толғағын күтіп отырған анаға *айы-күні жетіп* отыр деп жатырындағы сәбидің жарық дүниеге келетін күні жеткенінен хабар береді.

Қазақ баласын «күнім» деп еркелетіп, «өте көрікті, асқан сұлу» қызға *ай десе аузы бар, күн десе көзі бар; айдай аузы, күндей көзі бар* фразалар арқылы сипатталады, ал *айдай ару, күндей нұрлы* тіркесі ортағасырлық тілде *Aydan arı, günden görkli kız қардаш* (D.43b-12) «Айдан ару, күннен көрікті қарындасың» түрінде қолданылған.

Қазақ тілінде *gün* «күн» лексемасының тіркесімдік қабілеті өте жоғары және зерттеу барысында көп жағдайда ортағасырлық ескерткіштер тілімен сәйкес келетінін байқадық. Дегенмен «уақыт» семасымен тікелей байланысты *күндіз-түні жорту/жүру* тіркесі «Қорқыт ата кітабында» ерекше жағдайда 3 рет қолданылған: *gése gündüz yortdılar* (D.98a-2) күндіз-түні жортты. Сонымен қатар *dünli günli* тіркесі де 1 рет кездеседі: *Atasınuñ anasınuñ elin öpdi, қарақuc atına sıçrayup bindi, dün қatdı, yort eyledi; üç gün dünli günli* (D.133b-2-3-4) yortdı Атасының, анасының қолынан сүйді, жорық атына ырғып мінді, түн қатты, жортты, үш күн бойы *күндіз-түні жортты* (қазақша аудармасында «күндіз демей, түн демей» деп аударылған. Сол сияқты қазақ тіліндегі *күндердің күнінде* тіркесі жазба ескерткіште *günlerde bir gün: Günlerde bir gün Düz мүrd қal`asına* (D.103a-11) *geldi* «Күндердің күнінде Дүзмүрт қамалына келді» болып қолданылған.

Тілдік конструкцияда *gün* «күн» лексемасының ортағасырлық қолданысы мен қазіргі қазақ тіліндегі қолданысындағы сабақтастықты көрсететін тағы бір тіркес – *қиямет күні*: *Yarın қияmet güninde menüm elüm Қazan Ғануñ уақasında olsun,* (D.151 a-13) «Ертең қиямет күнінде менің қолым Қазан ханның жағасында болсын». Қазақ тілінде *қиямет қайым қиямет күні* діни лексиканы құрайтын фразеологизм, ол «ақыр заман»; «басқа түскен қиын жағдай», «ауыр күн» мағыналарын береді. Сонымен қоса «Қорқыт ата кітабындағы» ерекше қолданыс *сағиш күні* «есеп күні», «махшар»: *Сағиш güninde eyne görkli* (D.5a-10) «Есеп күнінде жұма көрікті»; бұл тіркес қазақ тілінде тұрақты құрылым

ретінде қалыптаспаған. Жалпы жоғарыда талданған тұрақты тіркестерді қазақ халқының тұрмысындағы сапарға *ақ күн тусын* «жолың болсын!» деп шығарып салып, «аңсаған мезгілге жеткенде» көксеген күнді көрді деп шүкіршілік етуі; күннің барлық қимылымен өріле өмір сүрген халықтың «түс болғанды» *күн төбеден ауды*; «кешке ұласқанда» *күн еңкейді*, «кеш болса» *күн батып, қас қарайды* деп тұрақты тіркеспен әсерлеп жеткізуі, алма кезек дүние мен үзілмеген үмітін *атар таң, батап күнге жалғап, өмірдің шындығын қабылдауымен сабақтасып жатыр.*

Тарихи кезеңдердегі түркі халқының көшпелі өмір салтында жыл құсы сияқты ұдайы табиғаттың қолайлы белдеулерінде болып отырды. Бұл уақыт пен кеңістікті жетік танып-түсінуді, мол тәжірибені қажет етті. Кез келген өркениетті «адам сапасы» қалыптастыратыны белгілі [11]. Табиғаттың тезіне шыңдалған көшпелі түркілердің қабілет-күші мен ақыл-парасатының кемелдене түсуі қоршаған ортамен үндескен өмір салттың әбден орнығуының нәтижесі болды. Осы мәдениеттің эпицентрі – күн жүйесі және онымен байланысты уақыт. Көк аспанды Тәңірі тұтқан көшпелілер «Күнді Тәңірдің көзіне балаған» [12, 245 б.]. Тіпті Ұлыстың ұлы күнін тәңірлік құбылыс ретінде кие тұтып, сол күнге тәңірлік мазмұн дарыту қазақ арасында күні бүгінге дейін сақталғаны белгілі. Тәңірлік таным-сенімнен бастау алған күн мен түннің теңесер шағын «ұлыстың ұлы күні» деп атап, ең киелі рәсім «көк жиектен шапақ шашып шашырай шығып келе жатқан күнді қарсы алу дәстүрін» қалыптастырды. Ақ жаулықты аналар тостағанға ақ құйып алып шығып, күн көзіне қарата шашып, үш мәрте тізе бүгіп тағзым етеді. «Атар таңға, шығар күнге тәу-тәу, басымызға амандық, малымызға береке дарыта көр!» деп тілек тілейді. «Тәуба! Тәуба! Тәуба!» деп, тілекке тілек қосып, алақанын шығар күннің шапағына қарсалап, маңдайына тәу етеді. Көне кезеңдерде қалыптасып бүгінгі уақытқа дейін қазақ халқында орындалатын «тәу ету» салты жалпы «әлемдік діни наным-сенімдердегі шоқыну, қос алақанмен бет сипау» дәстүрі сияқты «Тәңірге сиынып, шығар күнге тәу етумен сабақтас» екенін байқаймыз [12].

Күннің құбылыстарын жіті аңғарған көшпелі түркілер бар өмір салтын бейімдеп, табиғат құбылыстарымен үйлескен шаруашылығы мен мәдениетін

орнықтырып, өзіндік дүниетанымдарын қалыптастырды. Күн бетінде «қара дақ пайда болса, сол уақытта табиғатта әртүрлі қауіпті құбылыстар» болатынын, егер Күннің беті таза болса, онда Жерде де ешқандай құбылыстардың болмайтынын байқаған [13]. Осының бір мысалы ретінде ауа райына қатысты халық болжамдарын жатқызуға болады. Айталық, «күн құлақтанып батса, ауа райы оңалуға тиіс»; «күн құлақтанып шықса, ауа райы суытып, жауын-шашын болуға тиіс»; «күн қораланса, қар қалың түседі»; «күн көзін бұлт шалса, қыс қарлы, жаз жаңбырлы болады»; «күн батарда көк жиек ашық болып, қызыл шапақ шашса, ауа райы жылынады»; «күн қызыл шапаққа оранып батса, ертеңінде ыстық болады», т.б. халықтық болжамдар метеоролог-синоптик ретінде қызмет атқарған. Сонымен қатар 28 күндік тоғыстан тұратын айды он үш ай жүйесі күн қозғалысына негізделген қазақша күнқайыру дәстүрлі ортада ертеден келе жатқан есептеу түрі. Түркі халықтарында күнқайыру жүйесі «Саян-Алтай, Сібір түркілерінде орын алған» [14]. Күн райын болжау – шаруашылық істері мен тіршілікқамы қарекетін тиімді, ұтымды ұйымдастыру мақсатында бұрынғы және сол сәттегі табиғат құбылыстарына қарай отырып, болашақтағы күннің райын, табиғаттың жай-күйін анықтау, болжамдар жасау болып табылады.

Күн «күн» лексемасының қатысуымен жасалған паремиялар қазақ тілінің тұтас бір қабатын құрайды. «Адам-Табиғат» қарым-қатынасындағы барлық ұғымдар «Ғалам экожүйесі» ұғымымен байланысты күн «күн» сөзінің лексика-семантикалық мағыналары арқылы ерте заманнан беріліп, логикалық-ассоциативті қатынасқа түседі. Сананың астарлы білімі және бұл бүкіл процесс халықтың өмір тәжірибесіне негізделген мақал-мәтелдерде көрініс табады. «Көкте Күн - жалғыз, Жерде Ғүн – жалғыз» деген қазақтың тарих жадында сақталса, күннің қозғалысына қатысты «Бірінші күні Ай мен Үркер ауыл үй қонады, Екінші күні тоғысады, Үшінші күні топырақ шашысып ажырасады» мақалында қазақ халқының жинақтаған тәжірибесі мен білімі қорытылғандықтан, қазіргі тілімізде де қолданысын жоймаған. Сол сияқты «Күн күркіресе, арты не құрғаққа, не сырғаққа айналады дегенде «күннің тым ерте, не кеш көктемде күркіреуі ауа райының қауырт өзгерісін, не құрғақшылық болатынын, не сырғақшылық, яғни мұз тайғақ» болатынын

ескертеді [15, 374 б.]; «Сәуір болса күн күркірер, Күн күркіресе көк дүркірер»; «Таразы туса таң суиды, Сүмбіле туса күн суиды»; «Үркер батқан күні қыс тоқсаны басталады»; «Үркер көкке шыға жаз күні тоқырайды»; т.б. мақалдар күннің күркіреуі көктемнің келуін, жаңбыр жауып, көктің көтерілуін, т.б. табиғаттағы құбылыстарды аңғартады. Күн райы бір күннен бастап бір жылға, тіпті бір мүшелге дейінгі уақытты қамтиды және жұлдызға, Айға және жердегі табиғат құбылыстарына, оның ішінде тіршілік иелері (құс, балық, жануарлар, өсімдік, адам сезімдері), аспан құбылыстары (таң шапағының түсі, жұлдыздардың жарқырауы, айдың түсі), заттардың белгілері мен өзге де қайталанып тұратын құбылыстарды т.б. бақылауға алып отырған. Ғылымға дейін ауа райын болжауға қатысты тиімді (рационалды) және өлшемге келмейтін (иррационалды) бақылау бойынша, есепшілер халықтық білімнің синкретикалық жүйесін жасады [3, 285-296 бб.].

Күн «күн» лексемасының бір семантикасы «уақытты мөлшерлеумен» байланысты екені мәлім. Осы семантика тірек болған категория «өліммен» байланысты. «Ақымақ күнде өледі, ақылды бір-ақ өледі» мақалында ақылы аз, не ақылсыз адамның ойланбай-толғанбай жиі істейтін әрекеттерінің салдары қауіп-қатер мен өлімге бастайтыны, ал ақылды адам тек тікелей келген ақ адал ажалдан өлуі табиғи құбылыс екені айтылған. Ел ішіндегі қазаны халық әрқалай қабылдайды: ет-жақын ағайын-тумалары мен бала-шағаларының қатты қайғыратыны «Өлім - бірінші күні от, екінші күні - шок, үшінші күні – жоқ» мақалына арқау болып, «қаза ең жақын-қимасын жоғалтқан адамдар үшін бірінші күні жан-дүниесін өртеген оттай, екінші күні табы ыстық шоқтай болып сезілсе, кейбіреулер үшін үшінші күні қайғы жоқтай суына бастайтыны», «ауыр қайғы-қазаны да уақыт басады, оның қай түріне болса да адам баласы біртіндеп болса да көнетіні» осы мақалда тұжырымдалған.

Адамның табиғи болмысына байланысты «Бір күн қарны ашқаннан қырық күн ақыл сұрама!» тиым мақалында қарны ашқан адамның ойлау, пайымдау, бағдарлау, тану, бағалау сияқты адами қасиеттерін аштық басып кететінін ескертеді; «Бес күндігін ойламаған әйелден без, Бес жылдығын ойламаған еркектен без» мақалында «әрбір адам өзінің ертеңгі жағдайын алдын ала ойлауға міндетті» екенін ескертеді, сондықтан қазақтар

арасында ертеңісін ойламаған әйелден, бес жыл бұрынғысын ойламаған еркектен аулақ жүру керегін ескерткен, өйткені ондай адамдардың «бейғам, берекесіз адамдар» деген ұғым қалыптасқан [15, 247 б.].

Қорытынды

Қазақ дүниетанымында *kün* «күн» төл сөзімен байланысты этникалық ұғымдардың дәстүрлі өмірінде де кездесуі туралы Ш.Уәлиханов былай жазды: «Қазақтар күнге қарсы қарап тұрмайды, түзге отырғанда да, алдын күнге бермейтін белгілі салт, күнге деген қошамет» [15, 247 б.]. Дәстүрлі ортада күнге және айға қолын шошайтуға тыйым салынады. Күн батар сәттен бастап таң атқанға дейін «жер бетінде пәле-жала, жын-шайтан, қаскөй күштердің белең алатын кезі» деп санайды [3]. Қазақ арасында соған сай қалыптасқан көптеген тыйымдар бар. Әсіресе, күн батуға жақындап қалған сәтінде дәстүрлі ортада батар күнмен «жарысып» жұмыс істемейді, сол сияқты тамақ ішуге де, ұйықтауға да тыйым салынады. Сондай-ақ, науқас адам да еңсесін тіктеп, басын көтеріп отыруы дұрыс деп саналады. Науқас адамды күн батар алдында әр түрлі жолдармен ұшықтаса ем болады деп санайды. Мұндай

байырғы ем түрін «күнталастырып ұшықтау» деп атайды. Сол сияқты, Күн батқаннан кейін қорадан мал беруге немесе шығаруға болмайды. Себебі, қазақы ортада қалыптасқан түсінік бойынша, қораның ырысы қашады, үйдің ырыздығы шайқалады деген.

Kün «күн» лексемасы этностың өмір сүру барысында пайда болған, шаруашылық жүргізуде, ұйымдастыруда аса маңызды орын алатын халық білімінің бір саласын құрай отырып, дәстүрлі тіршілік мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігін жасауға ұйытқы болды. Белгілі бір кезеңде пайда болып, жан-жақты дамыған түркі дүниетанымымен сабақтасқан тарихи лексемалар қазақтың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігіне байланысты одан әрі дами отырып бүгінгі күнге жетті. Осы эволюциялық кезеңдерді ортағасырлық ескерткіштер байланыстырып, одан әрі дамуға серпін берді. Қазақ халқы уақыт пен кеңістіктің тылсым сырын қыпысыз игерген бұрынғы түркілердің төрт түліктің бабын экосистемамен мінсіз үйлестірген білім-тәжірибелерін дамыта отырып, соған сай келетін материалдық және рухани игіліктер қалыптастырды, бұл өз кезегінде көшпелілердің төлтума мәдениетінің бір бөлшегін құрап, адамзат тарихында орын алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ескеева М.Қ. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктері: филол. ғ.док. диссертация. – Алматы, 2007. – 89 б.
2. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука, 1970. – 201 с.
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК Слон, 2012. – 210 б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. Т.8: К- Қ. / Ысқақов А., Уәли Н. – Алматы: Арыс, 2011. – 752 б.
5. Словарь русского языка: в 4-х томах. Т. 2. К-О. / Евгеньева А.П. – М.: Русский язык, 1999. – 736 с.
6. Қазақстан – Ұлттық энциклопедия. 9 т. / Нысанбаев Ә. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 720 б.
7. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ». Т.6 / Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И. – Москва, 2000. – С. 213-214.
8. Бизақов С., Болғанбаев Ә., Дәулетқұлов Ш. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 720 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т.8 / Күдерінова Қ., Жұбаева О., Жолшаева М. және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
10. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 2005. – 161 б.
11. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
12. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы, 1999. – 416 б.
13. Омаров Т. Динамика гравитирующих систем Мегалактики. – Алматы: Наука, 1975. – 144 с.

14. Катанов Н.Ф. Материалы и сообщения / Доможаков Н.Г. – Абакан: Хаккнигииздат, 1958. – 216 с.
15. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы, 2004. – 374 б.
16. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармаларының бес томдығы. Т.1. – Алматы, 1984. – 432 б.

А.Р. Ершаева, А.Б. Шалдарбекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Преемственность лексемы *gün* «солнце» в «Книге моего Деда Коркута»

Аннотация. В данной статье на основе историко-сравнительного анализа лексемы «*gün*» в письменном памятнике «Книга моего деда Коркута» исследована ее фонологическая, семантическая, грамматическая и прагматическая преемственность в современном казахском языке.

Исторические лексемы – это своеобразные структуры в основном слое лексики современного казахского языка. Они определяют мировоззренческие особенности и национальные ценности мирового языкового образа и выполняют кумулятивную функцию передачи из поколения в поколение. В историческом процессе исторические лексемы, созданные по определенным причинам в определенных условиях и усовершенствованные с течением времени потребителями того же языка, всесторонне развиваются в языковой среде и продолжают удовлетворять коммуникативные запросы. В исследовании рассматривается преемственность языковых фактов письменного литературного памятника «Книга моего деда Коркута» в казахском языке. Героический эпос «Книга моего деда Коркута», зародившийся среди огузско-кыпчакских племен, населявших побережье Сырдарьи в VIII–XIII веках и широко распространившийся среди всех кочевых тюркских племен, содержит большое количество исторических лексем. Несмотря на то, что, по мнению большинства ученых, этот труд является памятником, созданным на огузском языке, проводятся и исследования, устанавливающие родство и сходство с кыпчакскими языками. В связи с этим данная работа приобретает особую актуальность, так как здесь сделана попытка установить преемственность с казахским языком. В целом произведение «Книга моего деда Коркута» дает информацию о быте, географических названиях, обычаях, традициях, религиозных воззрениях и истории всего тюркского народа. Данная содержательная сторона языка, то есть описание языковой картины мира, порожденной кумулятивной деятельностью, требует рассмотрения исторических фактов в соответствии с требованиями нового времени. В частности, мы определяем уровень неизменности лексемы «*gün*» - «солнце» в современном казахском языке и оцениваем ее роль в историческом развитии словарного фонда казахского языка. Тем самым, восстанавливая природу языка и среднетюркский словарный запас, мы попытаемся определить особенности средневекового тюркского мировоззрения.

Ключевые слова: историческая лексема, среднетюркский язык, казахский язык, письменные памятники, природа, день (солнце), лексика, семантика, преемственность.

A.R. Yershayeva, A.B. Shaldarbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Continuity of the lexeme *gün* “sun” in the *Book of Korkyt Ata*

Abstract. In the article we define phonological, semantic, grammatical and pragmatic continuity in the modern Kazakh language, based on the study of the historical lexeme «*gün*» (sun) in the comparative historical aspect of the written monument *The Book of Korkut Ata*.

Historical lexemes are peculiar structures in the main layer of the vocabulary of the modern Kazakh language. They perform a cumulative function from father to son, establishing the ideological features and values of the nation in the world linguistic image. In the historical process, historical lexemes created for certain reasons in certain conditions and tempered over time by consumers of the same language are comprehensively developed in the language environment and still satisfy the communicative needs of consumers. The continuity of linguistic facts of the written monument *The Book of Korkut Ata* with the Kazakh language is considered. The written monument *The Book of Korkut Ata* – originated among the

Oguz-Kipchak tribes who inhabited the Cheese in the VIII-XIII centuries, fixed such historical lexemes, and spread by word of mouth to all peoples of Turkish origin. Although the correspondence of this Monument to the languages of the Oguz group is high, a small number of works studying phonological, lexicosemantic, pragmatic correspondence to the Kipchak languages indicates the relevance of this article. In general, the *The Book of Korkut Ata* provides information about everyday life, geographical names, customs, traditions, beliefs, and the history of the entire people. This substantial aspect of language, that is, the description of the linguistic picture of the world generated by cumulative activity, requires consideration of historical facts in accordance with the requirements of modern times. In particular, we determine the level of preservation of the token "«gün"« (sun) in the modern Kazakh language and evaluate the place of the Kazakh language in the historical dictionary. Thus, restoring the nature of the language and the Middle Turkic vocabulary, we will try to determine the specifics of the Middle age Turkic worldview.

Keywords: historical lexeme, middle Turkic language, Kazakh language, written monuments, nature, day (sun), vocabulary, semantics, continuity.

References

1. Yeskeyeva M.K. Orkhon, Enisey, Talas eskertkishi zhanе qazirgi kypshak tilderindegi vjysillabtardyn qurylymdyq erekshelikteri [Monuments of Orkhon, Yenissei, Talas and structural features of monosyllables in modern Kipchak languages]. (Almaty, 2007. 89 p.) [in Kazakh].
2. Sherbak A.M. Sravnitel'naya fonetika tiurkskikh yazykov [Comparative phonetics of the Turkic languages]. (Nauka, Leningrad, 1970, 201 p.) [in Russian].
3. Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. (RPK Slon, Almaty, 2012, 210 p.) [in Kazakh].
4. Yskakov A., Uali N. Qazaq adebi tilinin sozdigi: on bes tomdyq. [Dictionary of the Kazakh Literary Language: In Fifteen Volumes]. (Arys, Almaty, 2011, 752 p.) [in Kazakh].
5. Yevgenyeva A.P. Slovar russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]. (Russkii yazyk, Moscow, 1999, 736 p.) [in Russian].
6. Nyssanbayev A. Qazaqstan – Ulttyq Entsiklopediya [Kazakhstan – National Encyclopedia]. (Kazakh encyclopedia, Almaty, 1998, 720 p.) [in Kazakh].
7. Levitskaya L.S., Dybo A.V., Rassadin V.I. Etimologicheskii slovar tyurkskikh yazykov: obshchetyurkskii b mezhtyurkskii osnovy na bukvu «Q» [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic Bases Starting with Letter 'K']. (Moscow, 2000, P. 213-214) [in Russian].
8. Bizakov S., Bolganbayev A., Dauletkulov Sh. Qazaq tilinin sinonimder sozdigi [Dictionary of Synonyms of the Kazakh Language]. (Arys, Almaty, 2005, 720 p.) [in Kazakh].
9. Kuderinova K., Zhubayeva O. Zholshayeva M. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh Literary Language. Fifteen Volumes.]. (Almaty, 2011, 744 p.) [in Kazakh].
10. Kenesbayev I. Qazaq tilinin frazeologiyalyq sozdigi [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language]. (Science, Almaty, 2005, 161 p.) [in Kazakh].
11. Petchey A. Chelovecheskiye kachestva [Human Qualities]. (Progress, Moscow, 1985, 312 p.) [in Russian].
12. Seidimbek A. Qazaq alemi [Kazakh World]. (Almaty, 1999, 416 p.) [in Kazakh].
13. Omarov T. Dinamika gravitiruiushih system Megagalaktiki [Dynamics of Gravitational Systems of Megagalaxy]. (Science, Almaty, 1975, 144 p.) [in Russian].
14. Katanov N.F. Materialy i soobsheniya [Materials and Messages]. (Abakan, 1958, 216 p.) [in Russian].
15. Qaydar A. Khalyq danalygy [Folk Wisdom]. (Almaty, 2004, 374 p.) [in Kazakh].
16. Ualikhanov Sh. Tandamaly shygarmalarynyn bes tomdygy [Five Volumes of Selected Works]. (Almaty, 1984, 432 p.) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет:

Ершаева Асыл Рахымжанқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, халықаралық қатынастар факультеті түркология кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан.

Шалдарбекова Ажар Беккеновна – Ph.D., Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, халықаралық қатынастар факультеті, түркология кафедрасының профессор м.а., Астана, Қазақстан.

Yershayeva Assyl Rakhymzhankyzy – PhD student of , Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shaldarbekova Azhar Bekenovna – PhD, Associate Professor, Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ершаева Асыл Рахымжанқызы – докторант кафедрасы түркология, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шалдарбекова Ажар Беккеновна – Ph.D., и.о. профессора кафедрасы түркология, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.